

Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst

Een onderzoek naar het verband tussen leeftijd, begeleidingstijd en probleemgedrag op het toekomstperspectief van adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project

Froukje de Wit

s0632198

Masterscriptie Clinical Child and Adolescent Studies

Augustus 2011

Eerste begeleider: Mw. Dr. V.C. Veen

Tweede begeleider: Dhr. Dr. M. Van Geel

Abstract

Uit eerder onderzoek is gebleken dat adolescenten uit multiprobleemgezinnen over het algemeen een negatief toekomstperspectief hebben. In dit verslag wordt een vooronderzoek gerapporteerd over de mogelijke samenhang tussen leeftijd, begeleidingstijd, probleemgedrag en het toekomstperspectief van adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project. De steekproef bestond uit 23 overbelaste adolescenten van 12 tot 26 jaar uit regio Zuid-Holland Noord. Leeftijd, begeleidingstijd en internaliserend probleemgedrag bleken niet gerelateerd aan het toekomstperspectief. Hoe meer externaliserend probleemgedrag adolescenten rapporteerden des te positiever hun toekomstperspectief bleek. Mogelijk komt dit doordat zij meer dan adolescenten die internaliserend probleemgedrag rapporteerden het gevoel hebben hun eigen toekomst te kunnen sturen.

Adolescenten uit multiprobleemgezinnen hebben over het algemeen een negatief toekomstperspectief (Loeber et al., 2003). Dit heeft onder andere te maken met het feit dat er bij hen sprake is van een cumulatie van verschillende negatieve levensgebeurtenissen, zoals echtscheiding van de ouders, het overlijden van een belangrijk gezinslid, financiële problemen of gepest worden op school (Adelabu, 2008). Deze adolescenten maken zich in het dagelijks leven veel zorgen over hun huidige situatie, hetgeen mede zijn weerslag heeft op hun toekomstperspectief (Jacobs, Janssens, & Swyngedouw, 2003). In dit artikel wordt een multiprobleemgezin gedefinieerd als “een gezin waarbinnen sprake is van een opeenstapeling van verschillende soorten problemen” (Sackin & Raffe, 1976).

Een positief toekomstperspectief houdt verband met effectieve probleemoplossing, meer succeservaringen in het leven en meer doorzettingsvermogen (Peterson, 2000). Een positief toekomstperspectief kan adolescenten helpen zich beter voor te bereiden op de volwassenheid (Nurmi, 1991). Adolescenten met een positief toekomstperspectief zouden daarnaast minder roken en drinken (Webley & Nyhus, 2006) en gemotiveerder zijn op school (Adelabu, 2008). Wanneer adolescenten sterk het idee hebben dat zij, doordat zij veel problemen ervaren, niet in de mogelijkheid zijn hun toekomstideaal te bereiken, dan zou dit voor hen erg demotiverend kunnen zijn en kan hun toekomstperspectief negatiever worden (Diemer & Blustein, 2007).

De ontwikkeling van een toekomstperspectief wordt realistisch vanaf de leeftijd van ongeveer twaalf jaar. Jeugdigen bereiken op dat moment de adolescentiefase, een fase die gepaard gaat met meer keuzevrijheid en meer verantwoordelijkheden. Van adolescenten wordt verwacht dat zij steeds meer zelfstandig beslissingen gaan nemen, doelen gaan stellen, verwachtingen gaan ontwikkelen en plannen gaan maken (Arnett, 2000; Nurmi, 1991). Deze fase vormt de basis voor het functioneren als volwassene (Corijn, 1995). De groei naar een meer realistische gerichtheid op de toekomst gaat geleidelijk. Naarmate de adolescenten ouder worden, zijn zij hier serieuzer mee bezig. Deze periode, van adolescentie naar volwassenheid, wordt “emerging adulthood” genoemd (Arnett, 2000). Emerging adulthood kenmerkt zich door het besef geen adolescent meer te zijn maar ook nog geen volwassene. Uit onderzoeken van Nurmi (1991) en Steinberg et al. (2009) blijkt dat deze adolescenten meer met de toekomst bezig zijn dan jongere adolescenten (Nurmi, 1991; Steinberg et al., 2009). Verwacht wordt dat dit ook geldt voor adolescenten uit multiprobleemgezinnen.

De fase van emerging adulthood is cultureel bepaald (Arnett, 2000). In Nederland wordt van adolescenten niet verwacht dat zij zich op achttienjarige leeftijd als volwaardige volwassenen gedragen. Er bestaat hier een cultuur waarin verantwoordelijkheden en de toegang tot volwassenheid uitgesteld kunnen worden. De adolescent bevindt zich tussen het bekende verleden en de onbekende toekomst. Er kan sprake zijn van verwarring van rol of identiteit, angst om volwassen te worden en angst voor verantwoordelijkheden (Arnett, 2000). Adolescenten die deze fase als zeer lastig ervaren komen vaak in de hulpverlening terecht (Stas, 2008). Het voor ogen hebben van een onduidelijke toekomst kan leiden tot een negatief toekomstperspectief. Het moment waarop de omslag naar een meer negatief toekomstperspectief plaats vindt is niet bekend. Uit bovenstaande blijkt dat niet duidelijk is op welke leeftijd het toekomstperspectief van adolescenten meer of minder positief wordt. Kennis hierover zou kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van een realistisch en positief toekomstperspectief op die leeftijd.

Gebleken is dat adolescenten die probleemgedrag vertonen over het algemeen een minder positief toekomstperspectief hebben dan zij die geen probleemgedrag vertonen (Angenent, 1991; Nurmi, 1991; Vettenburg, Elchardus, & Walgrave, 2007). Wanneer de problematiek vermindert en deze adolescenten een concreet en positief

toekomstperspectief wordt geboden zou dit kunnen veranderen. Probleemgedrag is onder te verdelen in externaliserend en internaliserend probleemgedrag. Externaliserend probleemgedrag betreft agressief en antisociaal gedrag en internaliserend probleemgedrag houdt neerslachtigheid, angstgevoelens en psychosomatische klachten in (Moffitt, 1993). Externaliserend probleemgedrag wordt vaak eerder onderkend dan internaliserend probleemgedrag, omdat het sneller door de omgeving wordt opgemerkt (Blokland, Prinsen, Kok, & Wijngaarden, 2003). In de jeugdzorg zijn echter meer jongeren te vinden met internaliserende problematiek dan met externaliserende problematiek (Van der Ploeg & Ferwerda, 1998). Uit onderzoek van Lansford et al. (2006) blijkt dat adolescenten die probleemgedrag vertonen meestal negatieve gedachten hebben over de omgeving waarin ze leven en ook over zichzelf. Kenmerkend aan adolescenten die internaliserend probleemgedrag vertonen is dat zij meer dan adolescenten die externaliserend probleemgedrag vertonen kampen met negatieve gedachten (Moffitt, 1993). Daarom wordt verwacht dat adolescenten die externaliserend probleemgedrag vertonen een positiever toekomstperspectief hebben dan adolescenten die internaliserend probleemgedrag vertonen.

Adolescenten uit multiprobleemgezinnen zijn vaak moeilijk te bereiken. Doordat er in deze gezinnen vaak sprake is van een uitvoerige hulpverleningsgeschiedenis staan zij weinig open voor hulp van buitenaf of voor nieuwe interventies (Kalsbeek, 2008; Van Lokven, 2002). Een interventie om de adolescenten uit deze gezinnen in Nederland te bereiken is het Pluscoach project. Dit project is in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap tot stand gekomen door samenwerking tussen onderwijsinstellingen, de gemeente Leiden en zorginstellingen in de regio Zuid-Holland Noord. Het Pluscoach project richt zich op adolescenten tussen de 12 en 26 jaar uit multiprobleemgezinnen. Deze adolescenten dragen over het algemeen veel negatieve levenservaringen met zich mee. De kans dat zij daardoor een negatief toekomstperspectief ontwikkelen is zeer groot (Van Damme, 1992; Van San, 1998). Het doel van het project is het voorkómen van voortijdige schoolverlating en het behalen van een startkwalificatie. Hierbij wordt hulp op maat geboden door middel van het creëren van een vangnet voor de adolescent op school. Het behalen van een startkwalificatie in het onderwijs vergroot de kans op maatschappelijk succes (CPB, 2006). Uit voorgaand onderzoek (Vandoorne, De Witte, & Hooge, 2000) blijkt dat dit leidt tot een positiever

toekomstperspectief. Het onderzoek waarvan in dit artikel verslag wordt gedaan is een vooronderzoek voor een groter onderzoek naar de effectiviteit van het Pluscoach project. Dit vooronderzoek richt zich op de vraag: ‘Welke factoren zijn gerelateerd aan het toekomstperspectief van adolescenten?’ Onderzocht wordt of het toekomstperspectief samenhangt met de lengte van deelname aan het Pluscoach project, de leeftijd van de adolescent tijdens deelname aan het Pluscoach project en het probleemgedrag dat de adolescenten over zichzelf rapporteren. De hoofdvraag is onderverdeeld in drie onderzoeksvragen. Deze luiden als volgt:

1. Is het toekomstperspectief van adolescenten positiever naarmate zij langer deelnemen aan het Pluscoach project?
2. Hangt de leeftijd van adolescenten samen met het toekomstperspectief van adolescenten in het Pluscoach traject?
3. Hangt de mate van externaliserend en internaliserend probleemgedrag samen met het toekomstperspectief van adolescenten in het Pluscoach traject?

Uit eerder genoemde literatuur kan worden opgemaakt dat er een grote kans is dat het toekomstperspectief van de adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project niet positief is. De adolescenten dreigen namelijk de school voortijdig te verlaten en hun startkwalificatie niet te behalen, hetgeen, naast afkomstig zijn uit een multiprobleemgezin, de kans op een negatief toekomstperspectief vergroot.

Aangaande de onderzoeksvragen worden daarom de volgende hypothesen geformuleerd:

1. De duur van de deelnameperiode aan het Pluscoach project hangt positief samen met het toekomstperspectief van adolescenten.
2. De leeftijd van adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project kan zowel negatief als positief samenhangen met het toekomstperspectief.
3. Adolescenten die meer externaliserend probleemgedrag rapporteren hebben een positiever toekomstperspectief dan adolescenten die meer internaliserend probleemgedrag rapporteren.

Het doel van het Pluscoach project is het voorkómen van voortijdige schoolverlating en het behalen van een startkwalificatie: wanneer er voor de adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project zicht is op het behalen van een startkwalificatie

wordt verwacht dat hun toekomstperspectief positiever wordt. Ook kan op basis van bovenstaande literatuur worden aangenomen dat leeftijd samenhangt met het toekomstperspectief. Naarmate adolescenten ouder worden zijn zij meer met hun toekomst bezig. Dit betekent echter niet dat hun toekomstperspectief daardoor positiever is. Tot op heden is onbekend op welke leeftijd het toekomstperspectief van adolescenten het meest positief is.

Methode

Steekproef

De steekproef besloeg 23 overbelaste adolescenten van 12 tot 26 jaar die onderwijs volgen of hebben gevolgd binnen de regio Zuid-Holland Noord en te kampen hadden met meervoudige problematiek op verschillende leefgebieden. Hierdoor was een normaal verloop van de schoolloopbaan binnen het regulier onderwijs moeilijk, evenals het normaal functioneren in de maatschappij. De respondenten waren afkomstig van de volgende scholen: ROC Leiden (14), Vlietland College (1), Fioretti College (1), Rijnlands Lyceum Oegstgeest (2), P.C. Hooft College (1), Bonaventuracollege (3) en Hogeschool Leiden (1). Vanuit de onderwijsinstelling of de zorginstantie werd de adolescent aangemeld bij de plusvoorziening. De groep adolescenten bestond uit achttien jongens en vijf meisjes.

Procedure

In februari, maart en april 2011 zijn 23 adolescenten die betrokken waren bij het Pluscoach project benaderd door een twintigtal studenten van de Hogeschool Leiden, de Universiteit Leiden en de Haagse Hogeschool. Hen werd gevraagd of zij wilden deelnemen aan het onderzoek. Wanneer de adolescenten hier positief op reageerden werden zij via hun coach benaderd voor een eerste contact. Redenen voor adolescenten om niet deel te willen nemen aan het onderzoek waren ziekte of kwetsbaarheid. Daarnaast waren verschillende adolescenten gestart in een ander hulpverleningstraject waardoor ze de pluscoaching afgezegd hadden en dus niet meer aan het onderzoek mee konden doen.

Het contact betrof een anderhalf uur durend interview en het afnemen van een vragenlijst bij iedere respondent. Voorafgaand werd de respondent gevraagd een toestemmingsverklaring te ondertekenen. Hiermee stemde de respondent in met een

anonieme en vertrouwelijke verwerking van de gegevens. Voor het contact tussen de respondent en de onderzoeker ontving de respondent een irischeque ter waarde van 20 euro. Het interview werd verbatim uitgewerkt en de antwoorden op de vragenlijsten werden ingevoerd in PASW Statistics 17.

Meetinstrumenten

Als meetinstrumenten werden voor dit onderzoek een samengestelde vragenlijst en een interview gebruikt. De samengestelde vragenlijst die aan de Pluscoach adolescenten werd voorgelegd bestond uit verschillende onderdelen. Allereerst werd aan de deelnemers gevraagd enkele demografische gegevens te noemen, waaronder de leeftijd van de respondent. Na deze algemene vragen volgden meer specifieke vragen. Naast de afname van de samengestelde vragenlijst werden de adolescenten geïnterviewd. De vragenlijst en het interview zijn hieronder toegelicht.

Youth Self-Report

De Youth Self-Report (YSR) is een voor de Nederlandse situatie genormeerde vragenlijst die op gestandaardiseerde wijze informatie verschaft van de jongere zelf omtrent eigen vaardigheden, emotionele problemen en gedragsproblemen. Deze vragenlijst is de jongerenversie van de Child Behaviour Checklist (CBCL) en is bestemd voor jongeren in de leeftijd van 11 tot 18 jaar. Jongeren kunnen voor elke vraag op een driepunts-schaal aangeven in hoeverre een bepaalde uitspraak, als het gaat over de afgelopen zes maanden, op hen van toepassing is. Daarbij kan gekozen worden uit 'niet waar', 'soms of een beetje waar' en 'helemaal waar of vaak waar'. Voor het invullen dient de jongere over het leesniveau van groep 8 te beschikken. Afname van de YSR duurt 15 tot 20 minuten (Knuistingh Neven, 2008).

De vragenlijst is oorspronkelijk door Achenbach ontwikkeld in 1991 en in het Nederlands vertaald door Verhulst en Van der Ende in 1997. De vragenlijst bevat in totaal 136 items. Van deze items gaan 17 vragen over 'de vaardigheden' die de jongere bezit, 105 vragen gaan over 'de emotionele en gedragsproblemen' van de jongere. De overige 14 vragen betreffen sociaal wenselijke items. Aan de hand van de YSR is het mogelijk om scores te berekenen voor acht verschillende syndroomschalen. De eerste drie syndroomschalen (angstig, lichamelijke klachten en teruggetrokken gedrag) vormen samen het domein internaliserende problematiek. De

syndroomschalen ‘regelovertrekend gedrag’ en ‘agressief gedrag’ vormen samen het domein externaliserende problematiek. Daarnaast zijn er de syndroomschalen sociale problemen, denkproblemen en aandachtsproblemen. Een voorbeelditem van de YSR is: ‘Ik voel mij niet schuldig wanneer ik iets gedaan heb wat ik eigenlijk niet had moeten doen’ (Achenbach, 1991; Verhulst, Van der Ende, & Koot, 1997).

De psychometrische eigenschappen van de YSR zijn voor het laatst in 2009 beoordeeld door de Commissie Testaangelegenheden Nederland (COTAN). De COTAN beoordeling is gebaseerd op de versie van de YSR van 1996. Bij deze beoordeling werden 5 van de 7 criteria als ‘goed’ beoordeeld en twee criteria als ‘voldoende’, te weten: begripsvaliditeit en criteriumvaliditeit. De Cronbach’s alpha’s van de verschillende domeinen voor de adolescenten die deelnemen aan een Pluscoach project waren als volgt: Internaliserende problematiek ($\alpha = .826$) en Externaliserende problematiek ($\alpha = .788$).

Toekomstverwachtingschaal

De toekomstverwachtingschaal werd eerder gebruikt in onderzoek van Rutjens, Van Harreveld en Van der Pligt (2010). Deze schaal meet het toekomstperspectief van de adolescenten. De adolescenten werd gevraagd een lijn te tekenen waarmee de verwachtingen van de toekomst weergegeven konden worden. Het was de bedoeling dat een lijn getekend werd van het item ‘nu’, via het item ‘later’, naar het item ‘volwassenheid’, eindigend bij het item ‘oud’. Van deze items kon de verwachting worden aangegeven middels de schalen ‘heel slecht’, ‘slecht’, ‘redelijk’, ‘goed’ en ‘heel goed’. De Cronbach’s alpha van deze totale schaal is $\alpha = .590$.

Semigestructureerd interview

Voor het afnemen van het interview hebben de onderzoekers allen een interviewtraining gevolgd, om de manier van interviewen door de verschillende onderzoekers overeen te laten komen. Aan de hand van een van te voren opgestelde ‘topiclijst’ is het interview afgenomen. De interviews zijn voornamelijk kwalitatief van aard, met uitzondering van de frequentie van contact tussen jongere en pluscoach. De duur van het interview met een jongere was ongeveer anderhalf uur. Het interview richtte zich op de volgende onderwerpen: beleving van de problematiek door de jongere zelf, het contact met de coach (frequentie, duur en vorm), visie op het

Pluscoach project, ervaringen met het Pluscoach project, support structuur thuis (ouders/verzorgers) en support structuur vrienden (soort activiteiten, frequentie van contact).

De interviews zijn met een voice-recorder opgenomen, zodat deze verbatim uitgewerkt konden worden. Vervolgens zijn in de tekst de relevante onderzoeksobjecten voorzien van een code. Dit is zo specifiek mogelijk uitgewerkt. Daarna is van de relevante informatie een datamatrix gevormd. Hierdoor werd een overzichtelijk beeld geschetst van de resultaten per respondent per code. Met behulp van de datamatrix zijn verbanden geëxploreerd. Er is gekeken naar overeenkomsten met en verschillen tussen de verwachtingen die gesteld zijn. Bij opmerkelijke resultaten is, waar mogelijk, gebruik gemaakt van citaten van de respondenten.

Data analyse

Om de samenhang tussen leeftijd, begeleidingstijd en het toekomstperspectief van adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project te onderzoeken is allereerst met behulp van frequentietabellen de dataset geïnspecteerd op missende waarden. Correlaties zijn berekend en er is een aantal regressieanalyses uitgevoerd. Daarnaast is voor verdieping van de beantwoorde onderzoeksvragen gebruik gemaakt van de kwalitatieve gegevens verkregen uit de interviews. Achtereenvolgens zullen eerst de variabelen en vervolgens de analyses per onderzoeksvraag worden besproken.

De data over het toekomstperspectief van adolescenten bestonden zowel uit kwantitatieve als kwalitatieve gegevens. De kwantitatieve gegevens bestonden uit de visie van deze adolescenten op hun leven ‘nu’, ‘later’, wanneer zij ‘volwassen’ zijn en wanneer zij ‘oud’ zijn. Met gebruik van de Test of Between-Subjects Effects is onderzocht of het gemiddelde toekomstperspectief per visie verschilde. Vervolgens werd met behulp van een scatterplot nagegaan hoe het toekomstperspectief van de adolescenten verandert naarmate de adolescenten naar hun toekomst kijken op korte termijn of op lange termijn. De kwalitatieve gegevens betreffende het toekomstperspectief van adolescenten, verkregen uit het interview, zijn gecodeerd naar persoonlijk of economisch perspectief en naar tijdsbestek van vooruit kijken (korter dan vijf jaar en langer dan vijf jaar).

De leeftijd is de huidige leeftijd zoals door de adolescent aangegeven in de vragenlijst. De gemiddelde leeftijd van de adolescenten was 18,5 jaar ($SD = 3.04$, in

de leeftijdscategorie van 13-26 jaar). De tijd van deelname aan het Pluscoach project is verkregen door berekening van het aantal dagen tussen de start van de begeleiding en de dag van het afnemen van de vragenlijst en van het interview. De gemiddelde begeleidingstijd is 66,29 dagen met een minimum van 17 en een maximum van 247 dagen ($SD = 54.28$). De data betreffende het internaliserend en externaliserend probleemgedrag zijn verkregen uit de YSR.

Om te onderzoeken of adolescenten een positiever toekomstperspectief rapporteren naarmate zij langer deelnemen aan het Pluscoach project is een vergelijking gemaakt tussen het aantal dagen dat de adolescenten deelnemen en hun toekomstperspectief. Hiervoor is gebruik gemaakt van een regressieanalyse. Ook is door middel van een regressieanalyse onderzocht of de leeftijd van adolescenten een rol speelt in het ontwikkelen van een positiever toekomstperspectief. De invloed van internaliserend en externaliserend probleemgedrag is eveneens onderzocht door middel van een regressieanalyse. Bovenstaande is onderzocht per toekomstperspectief ('nu', 'later', 'volwassen', 'oud'). Bij de verscheidene regressieanalyses waren de vier toekomstperspectieven de afhankelijke variabelen en waren respectievelijk lengte van deelname, leeftijd, internaliserend probleemgedrag en externaliserend probleemgedrag de onafhankelijke variabelen. Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is daarnaast gebruik gemaakt van de gegevens verkregen uit de interviews.

Resultaten

Data inspectie

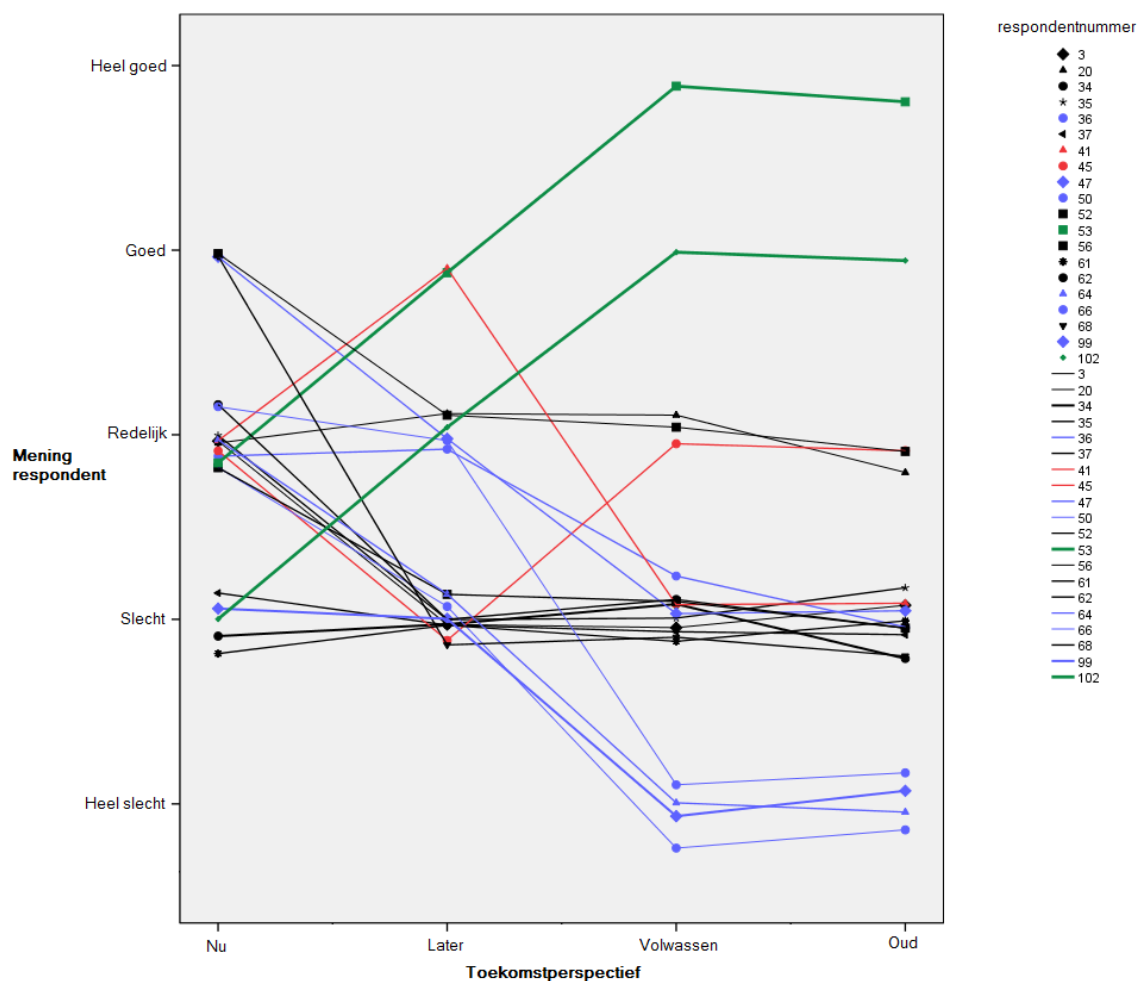
Om de resultaten zo betrouwbaar mogelijk te benaderen werden de variabelen 'toekomstperspectief', 'leeftijd', 'lengte van deelname', 'externaliserend probleemgedrag' en 'internaliserend probleemgedrag' op missende waarden geïnspecteerd. Daarnaast werd nagegaan of de topiclijst van het semigestructureerde interview juist werd gevolgd. Er werden in de verbatim's meerdere missende waarden gevonden. Uit inspectie van de interviews bleek dat er meer dan eens niet naar het toekomstperspectief van de adolescent was gevraagd, dat er sprake was van een gesloten vraag of dat er niet doorggevraagd was na een kort en bondig antwoord. Ook kwam het voor dat een respondent zei: "*Daar heb ik nog niet over nagedacht.*" (Respondent 76). Deze missende waarden zijn niet meegenomen in de analyses. In de

dataset zijn geen uitbijters gevonden. Met behulp van de ingevoerde vragenlijsten en de codering van de interviews konden de onderzoeksvragen achtereenvolgend beantwoord worden.

Kwantitatieve analyses

Allereerst is nagegaan of de verschillende metingen naar het toekomstperspectief ('nu', 'later', 'volwassen' en 'oud') van elkaar verschilden. Het gemiddelde toekomstperspectief 'nu', 'later', 'volwassen' en 'oud' was respectievelijk 2.90, 2.50, 2.20 en 2.50. Uit analyse met gebruik van de Test of Between-Subjects Effects bleek er een kwadratisch verband te bestaan tussen de verschillende visies ($F(1,19) = 2.45$, $p < .05$).

Figuur 1
Verandering in Toekomstperspectief.

Noot. Zwart = gelijk gebleven vanaf 'later', Blauw = pessimisten, Groen = optimisten, Rood = geen duidelijk beeld.

Vervolgens is nagegaan hoe het toekomstperspectief van de adolescenten verandert naarmate de adolescenten wel of niet ver vooruit kijken. Met gebruik van een scatterplot is gekeken of er juist meer pessimisten of optimisten waren, of dat het perspectief van de adolescenten op de toekomst vrijwel gelijk bleef. In Figuur 1 is te zien dat de adolescenten verdeeld konden worden in vier verschillende groepen. Bij 50% van de adolescenten bleef het toekomstperspectief gelijk vanaf 'later'. Van de overige adolescenten was 30% pessimistisch over de toekomst, 10% optimistisch en bij 10% kwam geen duidelijk beeld naar voren.

Om het verband tussen lengte van deelname, leeftijd en het toekomstperspectief van adolescenten te onderzoeken is allereerst de correlatie tussen

de verschillende variabelen onderzocht. Uit de correlatietabel, Tabel 1, is op te maken dat er nauwelijks sprake was van significante verbanden tussen de verschillende variabelen. Er was een licht verband tussen hoe adolescenten hun toekomst ‘later’ zien en wanneer zij ‘volwassen’ zijn. Daarnaast was er een verband tussen hoe adolescenten hun toekomst zien wanneer zij ‘volwassen’ zijn en wanneer zij ‘oud’ zijn. Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen was de effectgrootte van 0,35 tussen leeftijd en het ‘volwassen’ toekomstperspectief interessant. Een effect van deze grootte ligt op de grens van een klein en gemiddeld groot effect.

Tabel 1

Correlatietabel Toekomstperspectief, Leeftijd en Begeleidingstijd.

	Toekomstperspectief				Lengte van deelname	Leeftijd
	Nu	Later	Volwassen	Oud		
Toekomstperspectief						
Nu	-	.24	.03	-.25	-.06	.12
Later	.24	-	.53*	.23	-.01	-.03
Volwassen	.03	.53*	-	.72**	-.10	.35
Oud	-.25	.23	.72**	-	-.11	.29
Begeleidingstijd	.12	-.03	.35	.29	-	.11
Leeftijd	-.06	-.01	-.10	-.11	.11	-

Noot. ** Correlatie is significant bij een alpha van 0.01 (2-zijdig), * Correlatie is significant bij een alpha van 0.05 (2-zijdig)

De hypothese behorend bij de eerste onderzoeksvraag luidde: ‘De duur van de deelnameperiode aan het Pluscoach project hangt positief samen met het toekomstperspectief van adolescenten’. Er waren geen significante verbanden tussen lengte van deelname en de verschillende toekomstperspectieven (‘nu’, ‘later’, ‘volwassen’ en ‘oud’) waardoor de hypothese werd verworpen. De tweede onderzoeksvraag die is onderzocht is de vraag of het toekomstperspectief samenhangt

met leeftijd. De bijbehorende hypothese was: ‘De leeftijd van adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project kan zowel negatief als positief samenhangen met het toekomstperspectief’. Er werden geen significante verbanden gevonden. Wel werd er een effectgrootte van 0,35 waargenomen tussen leeftijd en het ‘volwassen’ toekomstperspectief. Om deze reden werd de hypothese verworpen en werd de effectgrootte meegenomen voor vervolgonderzoek.

De derde onderzoeksvraag was gericht op het verband tussen probleemgedrag en het toekomstperspectief. De bijbehorende hypothese luidde: ‘Adolescenten die meer externaliserend probleemgedrag rapporteren hebben een positiever toekomstperspectief dan adolescenten die meer internaliserend probleemgedrag rapporteren’. Aan de hand van de resultaten van de regressieanalyse, verwerkt in Tabel 2, werd duidelijk dat er een significant verband bestond tussen probleemgedrag en hoe adolescenten hun toekomst zien ‘later’ ($R^2 = .45$, $F(2,17) = 6.86$, $p < .01$). Het is gebleken dat het gerapporteerde externaliserend probleemgedrag een positief significant effect heeft op het toekomstperspectief ‘later’ ($\beta = .656$, $p < .05$). Er werd geen verband geconstateerd tussen het gerapporteerde internaliserend probleemgedrag en het toekomstperspectief van adolescenten ‘later’. Uit de resultaten van de regressieanalyse kwam daarnaast naar voren dat hoe adolescenten hun toekomst zien wanneer zij ‘volwassen’ zijn voor 26.6% verklaard wordt door het gerapporteerde probleemgedrag ($R^2 = .27$, $F(2,17) = 3.09$, $p = .07$). Hier specifiek op ingegaan bleek dat dit ook verklaard wordt door het gerapporteerde externaliserend probleemgedrag. Hoe meer externaliserend probleemgedrag gerapporteerd werd, des te positiever het toekomstperspectief ‘volwassen’, $\beta = .52$, $p < .05$.

Tabel 2

Resultaten Regressieanalyse.

	Toekomstperspectief											
	Nu			Later			Volwassen			Oud		
	<i>R</i> ²	β	<i>p</i>	<i>R</i> ²	β	<i>p</i>	<i>R</i> ²	β	<i>p</i>	<i>R</i> ²	β	<i>p</i>
Probleemgedrag	.03			.45			.27			.03		
Internaliserend		.04	.88		.03	.86		-.02	.94		-.09	.74
Externaliserend		.16	.52		.66	.00*		.52	.03*		.19	.48

Noot. ** Correlatie is significant bij een alpha van 0.01 (2-zijdig), * Correlatie is significant bij een alpha van 0.05 (2-zijdig)

Kwalitatieve gegevens

Gekeken naar de kwalitatief verkregen data kwam geen duidelijk verband naar voren. Er werd geen samenhang gevonden tussen begeleidingstijd, leeftijd of probleemgedrag en de toekomstgerichtheid nabij of juist ver weg (verder dan 5 jaar). Algemeen bleek uit de analyse van de interviewgegevens dat de adolescenten die deelnamen aan het Pluscoach project zich voornamelijk bezig hielden met hun zakelijke toekomst en in veel mindere mate met hun persoonlijke toekomst. Met andere woorden: de adolescenten gaven antwoorden met betrekking tot de opleiding die ze wilden volgen of het werk dat ze uit wilden gaan voeren:

“Het doel is de klas in te gaan... Als ik dit jaar nog niet de klas in ben geweest en volgend jaar begin aan een mbo studie, dan denk ik niet dat dat gaat lukken. Ik wil hierna nog niet werken, maar ik weet nog niet echt wat ik wil. Ik wil misschien iets met media of evenementen.” (Respondent 20)

Discussie

Het doel van dit vooronderzoek was na te gaan wat het verband is tussen leeftijd, lengte van deelname, probleemgedrag en het toekomstperspectief van adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project. Aan de hand van de resultaten kan vervolgonderzoek worden opgezet. Geconstateerd werd dat externaliserend probleemgedrag samenhangt met het toekomstperspectief van adolescenten.

Internaliserend probleemgedrag, lengte van deelname en leeftijd bleken niet samen te hangen met het toekomstperspectief van de adolescenten.

Gebleken is dat hoe meer externaliserend probleemgedrag adolescenten over zichzelf rapporteren, des te positiever hun toekomstperspectief is. Dit bleek uit hoe ze hun toekomst zien 'later' en wanneer zij 'volwassen' zijn. Duidelijk werd dat internaliserend probleemgedrag niet samenhangt met het toekomstperspectief. Dit komt overeen met eerdere onderzoeksbevindingen. Kenmerkend aan de adolescent die externaliserend probleemgedrag vertoont is namelijk dat hij / zij het gevoel heeft controle te hebben over situaties en gebeurtenissen in zijn of haar leven, hetgeen een hoge locus of control wordt genoemd (Rombouts, 2000). Uit onderzoek is gebleken dat wanneer er sprake is van een hoge locus of control dit leidt tot afname van het externaliserend probleemgedrag (Griffith, Dubow, & Ippolito, 2000). Adolescenten die internaliserend probleemgedrag vertonen hebben een lagere locus of control waardoor het niet verwonderlijk is dat zij de toekomst minder positief tegemoet zien.

Het blijkt dat er bij adolescenten uit multiprobleemgezinnen geen significant verband bestaat tussen leeftijd en het toekomstperspectief. Doordat er sprake is van een onderzoeksgroep van beperkte omvang is ook gekeken naar niet significante effectgroottes. Er is een effectgrootte waargenomen op de grens van een klein en gemiddeld groot effect tussen leeftijd en het 'volwassen' toekomstperspectief. Dit betekent dat er een klein effect is van leeftijd op het 'volwassen' toekomstperspectief. Het kan zijn dat er slechts een klein effect naar voren komt doordat de adolescenten allen de fase hebben bereikt waarin meer van hen wordt verwacht en waarin het toekomstperspectief realistischer wordt. Volgens Nurmi (1991) krijgen adolescenten vanaf de leeftijd van 12 jaar een realistischer toekomstperspectief. De adolescenten die deelnamen aan dit onderzoek waren allen tussen de 12 en 26 jaar. Uit dit onderzoek komt naar voren dat er binnen deze fase weinig verschil is tussen adolescenten van verschillende leeftijden met betrekking tot het toekomstperspectief. Mogelijk leidt een realistischer toekomstperspectief, in de tegenstelling tot de verwachtingen, slechts in beperkte mate tot een positiever toekomstperspectief.

Voorafgaand aan dit onderzoek werd verwacht dat naarmate adolescenten langer deelnamen aan het Pluscoach project, zij een positiever toekomstperspectief zouden rapporteren. Het verschil in lengte van deelname lag, met uitzondering van een adolescent die 247 dagen deelnam, relatief dicht bij elkaar. Mogelijk is dit de

reden dat er geen samenhang is gevonden. Daarnaast is het zo dat er is gekeken naar het verschil tussen jongeren. Deze vergelijking is feitelijk gezien niet passend. De adolescenten zijn betrokken geraakt bij het Pluscoach project om zeer uiteenlopende redenen. De enige overeenkomst die zij hebben is de dreiging hun startkwalificatie niet te behalen. Het vergelijken van de verschillende adolescenten met elkaar is als het vergelijken van appels met peren. Het is daardoor niet verrassend dat er geen samenhang naar voren komt.

Het is opvallend dat wanneer specifiek wordt ingegaan op de kwantitatief verkregen data van de vier toekomstperspectieven al deze gemiddelden tussen 'slecht' en 'gemiddeld' liggen. Daarnaast blijkt dat bij 50% van de adolescenten het toekomstperspectief gelijk blijft vanaf 'later' en dat bij 30% van de adolescenten het toekomstperspectief negatiever wordt naarmate de adolescenten naar hun toekomst op langere termijn kijken. Tussen de verschillende toekomstperspectieven is een kwadratisch verband gevonden. Gebleken is dat er significante verbanden bestaan tussen hoe adolescenten hun toekomst zien 'later' en wanneer zij 'volwassen' zijn en tussen het toekomstperspectief 'volwassen' en 'oud'. Gekeken vanaf het toekomstperspectief 'later' blijft het perspectief voor het merendeel van de adolescenten gelijk of wordt negatiever. Vervolgens kan geconstateerd worden dat het beeld dat de adolescenten hebben over hun toekomst wanneer zij 'volwassen' en 'oud' zijn in de meeste gevallen met elkaar overeenkomt. Algemeen komt naar voren dat de adolescenten die deelnemen aan het Pluscoach project behoorlijk pessimistisch zijn over hun toekomst. Dit komt overeen met het onderzoek van Loeber et al. (2003) waar uit is gebleken dat adolescenten uit multiprobleemgezinnen over het algemeen een negatief toekomstperspectief hebben. Mogelijk komt dit doordat ouders hun eigen onzekerheden doorgeven aan hun kinderen. Als adolescenten zich al onzeker voelen, is het vaak omdat ze – vooral in economisch onzekere tijden – deze gevoelens overnemen van hun ouders (Dieleman & Meijers, 2005). Daarnaast lijkt in vergelijking met vroegere generaties de wereld van adolescenten nu complexer en groter. Adolescenten hebben nu meer keuzemogelijkheden dan voorheen en dienen hier voortdurend mee bezig te zijn (Onderwijsraad, 2005). Dit bemoeilijkt het maken van keuzes voor de toekomst. Uit voorgaand onderzoek (De Vries et al, 2005) is gebleken dat voor het veranderen van het pessimistische toekomstperspectief van adolescenten in een meer optimistisch perspectief het belangrijk is om een duidelijk

en concreet beeld van de toekomst te creëren. Als adolescenten uitgedaagd worden om op basis van concrete ervaringen te reflecteren over het eigen leven ligt er voor hen een mogelijkheid om een nieuw toekomstperspectief op te bouwen. Hier ligt een zeer belangrijke taak voor scholen. Zij moeten jongeren niet alleen voorbereiden op de toekomst waarin zij later zullen leven, maar hen ook uitrusten om een toekomst te creëren waarin zij willen leven (Eckersley, 1997).

Uit de kwalitatieve gegevens, verkregen uit de interviews, wordt duidelijk dat adolescenten zich voornamelijk bezig houden met hun nabije toekomst, tot 5 jaar in de toekomst. Dit werd ook geconcludeerd in eerder onderzoek van Connel et al. (1999). Uit de kwantitatieve gegevens blijkt er echter geen significant verschil te zijn in hoe adolescenten hun toekomst 'nu', 'later', 'volwassen' en 'oud' zien. Connel et al. (1999) constateerden dat adolescenten de problemen die zij in hun dagelijks leven tegenkomen noemen als de grootste zorgen voor de toekomst. Om deze reden is het niet verrassend dat uit het onderzoek waarvan in dit artikel verslag wordt gedaan geen verschil naar voren komt tussen de verschillende toekomstperspectieven. Als adolescenten momenteel niet positief in het leven staan zullen zij dus pessimistischer over de toekomst denken. Adolescenten worden geconfronteerd met het maken van belangrijke keuzes. Dit kan een negatieve uitwerking hebben op hun motivatie, besluitvaardigheid en tevredenheid (Wijnants, 2008). Het is erg belangrijk dat hier in de toekomst aandacht aan wordt besteed op school of binnen interventies. Het zou voor adolescenten positief zijn wanneer zij optimistisch naar hun toekomst kijken. Uit onderzoek van Burssens (2004) blijkt namelijk dat persoonlijk welbehagen, en dan voornamelijk het hebben van een positief toekomstperspectief, probleemgedrag tegen gaat.

Uit de kwalitatieve gegevens, verkregen uit dit onderzoek, blijkt tevens dat adolescenten zich voornamelijk bezig lijken te houden met hun economische toekomst. Dit komt overeen met de resultaten van het onderzoek van Vandoorne, De Witte en Hooge (2000), waar eveneens naar voren kwam dat arbeid een centrale plaats inneemt in het toekomstperspectief van adolescenten. Het tegenovergestelde bleek uit het onderzoek van Connel et al. (1999). Zij hebben geconstateerd dat adolescenten zich juist voornamelijk bezig houden met hun persoonlijke toekomst. Mogelijk heeft het verschil tussen de resultaten van bovengenoemde onderzoeken te maken heeft met de verschillende wijzen waarop de interviews zijn afgenomen. Na

specifiek gekeken te hebben naar de verbatims van de interviews kwam naar voren dat in een aantal gevallen niet gevraagd is naar het toekomstperspectief van de adolescenten,. Daarnaast hebben de adolescenten, mogelijk gestuurd door de manier van vragen stellen en de vragen zelf, voornamelijk antwoorden gegeven gericht op een zakelijke toekomst. Bij vervolgonderzoek zou meer aandacht besteed moeten worden aan het persoonlijke toekomstperspectief.

Uit dit onderzoek zijn meerdere interessante resultaten gekomen die vragen om toekomstig vervolgonderzoek. Dit vooronderzoek had een antwoord op de vraag naar de invloed van lengte van deelname kunnen geven wanneer een vergelijking was gemaakt tussen twee meetmomenten. Op deze manier had onderzocht kunnen worden of het toekomstperspectief van de adolescenten verandert gedurende de lengte van deelname en was er een betrouwbaarder beeld naar voren gekomen betreffende de samenhang tussen lengte van deelname en toekomstperspectief. Wanneer het Pluscoach project tijdens dit vooronderzoek meer uitgebreid zou zijn opgezet hadden er meer respondenten onderzocht kunnen worden en met elkaar vergeleken kunnen worden waardoor er wellicht meer en andere resultaten bekend zouden worden. Het is daarom aan te bevelen bij vervolgonderzoek meer adolescenten te bevragen op meerdere momenten.

Door respondenten is meerdere malen aangegeven dat de vraag naar het toekomstperspectief van de adolescenten niet geheel duidelijk was. Onduidelijk was in welk tijdspectief gekeken moest worden wat betreft de vragen naar het toekomstperspectief 'later' en 'oud'. Een verbetering voor het vervolgonderzoek zou het toevoegen van een tijdsindicatie zijn, zoals bijvoorbeeld de vraag: 'Hoe zie je je toekomst over 10 jaar?' Op deze manier kan het toekomstperspectief van de adolescenten meer specifiek worden onderzocht. Ook de vraag naar het toekomstperspectief gesteld in het interview zou bij vervolgonderzoek meer uitgebreid kunnen worden waardoor er meer interessante informatie uit de kwalitatieve gegevens gehaald kan worden..

Mogelijk is dat lengte van deelname niet samenhangt met het toekomstperspectief van adolescenten doordat het project zich nog in de beginfase bevindt. Het is denkbaar dat wanneer coaches meer ervaring hebben dit zal leiden tot meer positieve toekomstperspectieven. De respondenten verschilden van elkaar wat betreft afkomst, geslacht, opleiding, coach en zeker ook wat betreft de reden dat zij

deelnamen aan het Pluscoach project. Wellicht speelden meerdere factoren een rol in de relatie tussen lengte van deelname en toekomstperspectief.

Bij vervolgonderzoek dient het toekomstperspectief van de adolescenten die aan dit onderzoek hebben deelgenomen de komende tijd te worden gevolgd. Hierdoor kan de effectiviteit van het Pluscoach project verder onderzocht worden. Wanneer de interventie een positief effect blijkt te hebben zou deze uitgebreid kunnen worden naar andere regio's. Indien het aantal respondenten wordt uitgebreid, aan de huidige respondenten nogmaals een vragenlijst wordt voorgelegd en bij hen nogmaals een interview wordt afgenomen, kunnen betere vergelijkingen worden gemaakt tussen de respondenten onderling. Daarmee wordt het ook mogelijk de invloed van de duur van de deelnameperiode aan het Pluscoach project systematischer te onderzoeken. Onderzoek naar het toekomstperspectief van adolescenten wordt pas sinds enkele decennia uitgevoerd (Hicks, 1995; Holden 2007). Het is aan te bevelen longitudinaal vervolgonderzoek te richten op de verandering in het toekomstperspectief. Ook is het raadzaam meerdere factoren mee te nemen die dit perspectief zouden kunnen beïnvloeden, zoals geslacht, opleidingsniveau en de kenmerken van coaches.

Referenties

- Adelabu, D. H. (2008). Future time perspective, hope, and ethnic identity among African American adolescents. *Urban Education, 43*(3), 347-360.
- Angenent, H. (1991). *Achtergronden van jeugdcriminaliteit*. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: a theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist, 5*, 469-480.
- Blokland, G., Prinsen, B., Kok, C., & Van Wijngaarden, J. (2003). *De jeugd heeft de toekomst. Preventie van psychosociale problematiek bij jeugdigen, maatwerk van de GGD*. Utrecht: NIZW/GGD Nederland.
- Burssens, D. (2004). Jeugd en delinquentie. Over daders, slachtoffers, preventie en aanpak. In: D. Burssens, S. De Groof, H. Huysmans, I. Sinnaeve, F. Stevens, K. Van Nuffel, N. Vettenburg, M. Elchardus, L. Walgrave & M. De Bie (Eds.), *Jeugdonderzoek belicht. Voorlopig syntheserapport van wetenschappelijk onderzoek naar Vlaamse kinderen en jongeren (2000-2004)* (pp.105-118). Onuitgegeven onderzoeksrapport, K.U.Leuven, VUB & UGent.
- Clarke, A.T. (2006). Coping with Interpersonal Stress and Psychosocial Health Among Children and Adolescents: A Meta-Analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 11-24.
- Connell, S., Fien, J., Lee, J., Sykes, H., & Yencken, D. (1999). If It Doesn't Directly Affect You, You Don't Think About It': a qualitative study of young people's environmental attitudes in two Australian cities. *Environmental Education Research, 5*, 95-113.
- Corijn, M. (1995). *De overgang naar volwassenheid in Vlaanderen*. Resultaten van het NEGOS V-onderzoek, CBGS-Monografie 95/1. Brussel: CBGS.
- CPB (2006). *Voortijdig schoolverlaten in Nederland: omvang, beleid en resultaten*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- De Vries, S., Van de Ven, C., Nuyens, M., Stark, K., Van Schie, J. & Van Sloten, G.C. (2005). *Diversiteit op de werkvloer: hoe werkt dat? Voorbeelden van diversiteitsbeleid in de praktijk*. Hoofddorp: TNO Kwaliteit van leven.
- Dieleman, A. & Meijers, F. (2005). Paradise lost: Youth in transition in The Netherlands. In: N. Bagnall (Ed.), *Youth Transition in a Globalised Marketplace*. (pp.75-99) New York: Nova Science.

- Diemer, M.A. & Blustein, D.L. (2007). Vocational hope and vocational identity: Urban adolescents' career development. *Journal of Career Assessment*, 15(1), 98-118.
- Eckersley, R. (1997). Portraits of youth: Understanding young people's relationship with the future. *Futures*, 29, 243-249.
- Griffith, M. A., Dubow, E. F., & Ippolito, M. F. (2000). Developmental and Cross-Situational Differences in Adolescents' Coping Strategies. *Journal of Youth and Adolescence*, 183-204.
- Hicks, D. (1995) Images of the future. In: D. Hicks & C. Holden (eds). *Visions of the Future: Why we need to teach for tomorrow*. Trentham.
- Holden, C. (2007). *A Decade of Difference: Changing Concerns, Changing Citizens*. [Online, geciteerd op 3 juni 2011]. Beschikbaar op internet: <<http://www.citized.info/pdf/commarticles/Cathie%20Holden%20Jan%202007.pdf>>
- Jacobs, D., Janssens, M., & Swyngedouw, M. (2003). Optimisme en pessimisme in Vlaanderen. Op zoek naar determinanten van algemene persoonlijke toekomstverwachtingen. Vlaanderen Gepeild! *Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek*, 199-229.
- Junger-Tas, J., Stekete, M., & Moll, M. (2008). *Achtergronden van jeugddelinquentie en middelengebruik*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Kalsbeek, A. (2008). *Wat werkt bij multiprobleemgezinnen?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Kievit, T., Tak, J. A., & Bosch, J. D. (2009). *Handboek psychodiagnostiek voor de hulpverlening aan kinderen*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Knuistingh Neven, I. (2008). *Verskil in de rapportage van psychosociale problemen door ouders en 10, 11 en 12-jarigen kinderen, met en zonder dyslexie*. Masterthesis Orthopedagogiek, Universiteit Utrecht.
- Lansford, J.E., Malone, P.S., Castellino, D.R., Dodge, K.A., Pettit, G.S., & Bates, J.E. (2006). Trajectories of internalizing, externalizing, and grades for children who have and have not experienced their parents' divorce. *Journal of Family Psychology*, 20, 292-301.
- Loeber, R., Farrington, D.P., Stouthamer-Loeber, M., Moffitt, T. E., Caspi, A., White, H. R., Wei, E. H., & Beyers, J. M. (2003). The development of male offending:

- Key findings from fourteen years of the Pittsburgh youth study. In Thornberry & Krohn (Eds.). *Taking stock of delinquency: An overview of findings from contemporary longitudinal studies* (pp. 93 – 182). Kluwer Academic/Plenum Publishers: New York.
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, *100*, 674-701.
- Nurmi, J.E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental review*, *11*, 1-59.
- Onderwijsraad (2005). *Werk- en ervaringsonderwijs voor jongeren tot 23 jaar*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Peterson, C. (2000). The future of optimism. *American Psychologist*, *55*, 44–55.
- Rombouts, D. & De Kock, G. (2000). *Het time-out-project: een preventieve werkvorm voor school-drop-outs*. Garant.
- Rutjens, B. T., van Harreveld, F., & van der Pligt, J. (2010). Yes we can: Belief in progress as compensatory control. *Social Psychological and Personality Science*, *1*, 246-252.
- Sackin, H.D. & Raffe, I. (1976). Multi-problem families: A social-psychological perspective. *Clinical Social Work Journal*, *4*, 34-43.
- Severiens, S.E., Liu, W.Y.J., & Rezai, S. (2005). *Succes- en faalfactoren in het VMBO. Verklaringen voor schoolloopbanen in de regio Rotterdam (2003-2004)*. Rotterdam: RISBO.
- Stas, K. (2008). *Jongvolwassenen: tussen wal en schip?* Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, Berchem.
- Steinberg, L., Graham, S., O'Brien, L., Woolard, J., Cauffman, E., & Banich, M. (2009). Age differences in future orientation and delay discounting. *Child Development*, *80*, 28–44.
- Thornberry, T.P. & Krohn, M.D. (2003). *Taking stock of delinquency –an overview of findings from contemporary longitudinal studies*. Kluwer Academie/Plenum Publishers.
- Van der Ploeg, J. & Ferwerda, H. (1998). Wat doen we met problematische jongeren? *Tiaz. Thematijschrift over jeugd en samenleving*, *4*, 195-201.

- Van Damme, J. (1992). Schoolse vertraging en zittenblijven: frekwentie, betekenis en beleving door de leerling. *Tijdschrift voor onderwijsrecht en onderwijsbeleid*, 2, 103-119.
- Van Lokven, H.M. (2002). Multiproblem gezinnen in Nederland. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 21, 56-62.
- Van San, M. (1998). *Stelen en Steken: Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vandoorne, J., De Witte, H., & Hooge, J. (2000). Werk in zicht: houding ten aanzien van arbeid en toekomstperspectief op de arbeidsmarkt. In H. De Witte, J. Hooge, J. & L. Walgrave (Eds.), *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld. 12- tot 18-jarigen over hun leefwereld en toekomst* (pp. 185-208). Leuven: Universitaire Pers.
- Verhulst, F. C., Ende, J. van der, & Koot, H .M. (1997). *Handleiding voor de Youth Self Report (YSR)*. Rotterdam: Afdeling kinder- en jeugdpsychiatrie, Sophia kindziekenhuis/Academisch ziekenhuis Rotterdam/ Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Vettenburg, N., Elchardus, M., & Walgrave, L. (ed.) (2007). *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-Monitor 1*. Leuven: Lannoo.
- Webley, P. & Nyhus, E. (2006). Parent's Influence on Children's future Orientation and Saving. *Journal of Economic Psychology*, 27, 140-164.
- Wijnants, N. (2008). *Het dertigersdilemma, de belangrijkste loopbaan- en levensvragen van twintigers en dertigers*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

